
Mifik Düşüncədə Rasionallıq: Bilqamis–Dədə Qorqud Ölməzliyi

Doç. Dr. İsmail Öməröğlu

Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının Baş direktoru

Özet: Dünyanın əksər xalqlarının mifologiyasında insanın yaranması, həyatı və ölümü barədə düşüncələr mühüm yer tutur. Təbiətin, dünyanın və insan münasibətlərinin öyrənilməsində şər qüvvələrlə mübarizə, qorxunc qüvvələrə qələbə çalma, ölümü uzaqlaşdırma motivlərindən isə süjetlərdən istifadə olunmuşdur. Söz və təsviri sənətdə mövzu, kompozisiya məhz bu cür məsələlər ətrafında qurulmuş, insan həyatının ölümə qarşı çarpışma biçimləri bədii, konfliktə çevrilmişdir.

Türk mifologiyasında da “ölüm” anlayışı barədə ümumi və fərqli fəlsəfi düşüncələr formalaşmışdır. “ölüm” və “ölümsüzlük” anlayışı Göytürk yazılı abidələrində, Dədə Qorquddə və müxtəlif əfsanələrdə dönmə-dönmə qeyd olunmuşdur.

Türk-Azərbaycan mifologiyasında insanın gələcəyi, sabahı su ilə, yaşıllıqla bağlıdır. “Dirilik suyu” anlamı da buradandır. Su həyatdır, dirilik bəxş edəndir və həm də ölümsüzlüyün başlanğıcıdır. “Bilqamis dastanı”nda, ölümsüzlüyə qovuşmuş qəhrəman - Utnaşiği uzaqlardakı dəyaların içərisində bir adada təsvir olunur. Yəni su onu ölümdən ayır saxlayır. Dədə Qorqud da ölümdən qaçmaq üçün suya üz tutur, adada yaşayır.

Tarixdə və mifologiyada Dədə Qorqud ölməzliyi həm də qopuzla bağlı göstərilir. Əski mifik təsəvvürlərə görə, musiqi o biri dünya ilə - ruhlar aləmi ilə, göylərlə bağlı idi və ona görə də sehirli qüvvə sayılırdı. Musiqi dinlərkən insan özündən ayrılır, xəyalən ruhlar aləminə qovuşur, ilahi qata yüksəlir. Türk-oğuz mifik düşüncəsinə görə ilahi qat göylərdir və ruhların əsas həyatı oradadır.

Sonuc olaraq deyə bilərəm ki, tarixə qədərki dövrlərdə, mifoloji mühitdə insan düşüncəsi, zəkası ömrünü uzatmaq, ölümsüzlüyə çatmaq istəyi ilə maraqlı axtarışlar aparmış, bu barədə mürəkkəb və maraqlı inanc sistemi yaratmışdır. Oğuz-Türk mifoloji fikrində meydana gələn idraki qənaətlər əbədiyyətin, ölməzliyin yolları, ona çatmaq üçün mübarizənin formaları barədə əfsanə, nağıl və dastanlar yaradılması üçün əsas olmuşdur.

Anahtar Kelimələr: Türk mifologiyası, Bilqamis dastanı, Goyturklerde olyum və ruh, qopuz, dirilik suyu.

Dünyanın əksər xalqlarının mifologiyasında insanın yaranması, həyatı və ölümü barədə düşüncələr mühüm yer tutur. Təbiətin, dünyanın və insan münasibətlərinin öyrənilməsində həmişə şər qüvvələrlə mübarizə, qorxunc qüvvələrə qələbə çalma, ölümü uzaqlaşdırma motivlərindən və süjetlərindən istifadə olunmuşdur. Söz və təsviri sənətdə mövzu və onun əsas kompozisiyası məhz bu cür məsələlər ətrafında qurulmuş, insan həyatının ölümə qarşı çarpışma biçimləri bədii konfiliktə çevrilmişdir.

Türk mifologiyasında “ölüm” anlayışı barədə ümumi və fərqli fəlsəfi düşüncələr formalaşmışdır. İnsanın Göylərdən gəlməsi və ölərkən Göylərə çəkilməsi fikrinə, habelə ruhun varlığına inam bəslənilmişdir. Göytürklərdə ölümə “Uça barmaq”, yəni “uçaraq Göylərə getmə” kimi baxılırdı. Onlar ruhun uçub Tanrı qatına getdiyinə inanırdılar. Göytürklərdə ölüm, ruhun göylərə uçması qaçılmaz və gərəкли hadisə sayılmışdır. “Ölüm” və “ölümsüzlük” anlayışı Göytürk yazılı abidələrində, Dədə Qorqudda və müxtəlif əfsanələrdə döndönə qeyd olunmuşdur. Ölümsüzlük yalnız Tanrıya məxsusdur. Tanrının yaratdığı insan ölümlüdür və ölərkən onun ruhu Göylərə qovuşmalıdır. Ailədən, dost tanışdan və həyatdan ayrılma kövrək anlam daşımış və Türk törələrində bu ayrılığın xüsusi yeri olmuşdur (*Ögel*, 1998).

Türk-Azərbaycan mifologiyasında insanın, ömrün gələcəyi, sabahı su ilə, yaşıllıqla bağlıdır. “Dirilik suyu” anlamı da buradandır. “Su kimi uzunömürlü ol”, “Dərdini suya söylə” deyimləri də bu inamdan yaranmışdır. Su həyatdır, dirilik bəxş edəndir və həm də ölümsüzlüyün başlanğıcıdır. “Bilqamis dastarı”nda, ölümsüzlüyə çatmış qəhrəman - Utnapiştı uzaqlardakı deryaların içərisində bir adada təsvir olunur. Yəni su onu ölümdən ayrı saxlayır. Dədə Qorqud da ölümdən qaçmaq üçün suya üz tutur. Artıq ölümün yaxınlaşdığını görən Qorqud hara qaçarsa, ona qəbir qazıldığını görür. “Axırda... Dədə Qorqud ölümdən yaxa qurtarmaq üçün çayın üzərinə xalça sərir və orada qopuzunu çalır”(*Seyidov*, 1989).

Xızır haqqında əfsanələrdə onun ölümdən qaçaraq Qaf dağına gəlməsi təsvir olunur. Burada Xızır süd gölünə rast gəlir, üzən atlar görür; gölə şərab tökür, atlar Sərxoş olanda Xızır onlardan ikisini tutur(*Uraz*, 1967).

Beləliklə, müqəddəs atlar Xızırın ölümdən qurtulmasına yardım edir. Əfsanə-

lərdə Xızır ağ və boz at üstündə təsvir olunur. Bu atlar da ilahi soykökdən olduqlarına görə ölüm onlara yaxın düşə bilmir.

Ümumiyyətlə, ölümsüzlük bütün hallarda su ilə bağlanır. Su yaşılıqla, torpaqla bağlı olduğuna görə insanın ikinci həyata, torpağa və suya qovuşmasının da mifik anlamı vardır (Radlov, 1893). Ölmək, suya qovuşmaq, yaşa (yas) - yaşıla qovuşmaq, təzə, yeni (yəni canı sulu) anlamını verir (Scyidov, 1983).

Bəzi dünya xalqlarının mifologiyasında ölüm insanın həyatdakı fəaliyyətinin nəticəsi olaraq dəyərləndirilir. Yəni, insan həyatını düzgün yaşamır, günah edir, bunun nəticəsində o, ölmə məhkum olunur. Bilik sahibi olan insan isə həyatı dərk edərsə suçsuz yaşaya və ölümdən azad ola bilər. Bu isə çox çətin olduğuna görə hər insana nəsib olmur. Bibliya əfsanələrində və Şərqlə xalqlarının mifologiyasında ən təmiz həyat sürən, tanrıların qoyduğu qanunlara tam uyan insanlardan barmaqla sayılası qədər az şəxslər ölümsüzlüyə nail olmuşdur.

Bunlardan biri Bibliyadakı Nuhdur. Nuh Göylərə sadıq olduğuna görə, ölməzliyə layiq bilinir. Yalnız Nuha tövsiyə olunur ki, dünya daşqınından öz qohum-əqrəbası ilə sağ-salamat çıxsın.

Şumer mifologiyasında da bu barədə söhbət gedir. Maraqlıdır ki, şumer dastanlarında, xüsusilə “Bilqamıs dastanı”nda ölümlə mübarizə, ölümün aradan qaldırılması barədə düşüncə Bilqamısı xüsusi düşündürür. Müdrikliyi ilə cəmiyyətdə yüksək səviyyəyə qalxan Bilqamıs - hər şeyə qalib gələn, hər şeyi bilən ən aqıl insan birdən-birə ölüm qarşısında özünü aciz, gücsüz hesab edir və ölümü aradan qaldırmağa çalışır. Ona bildirirlər ki, həyatda ölümsüzlüyə yalnız bir insan - Utnapiştini nail olub. O da uzaq bir ölkədə - Gündoğan ölkəsində yaşayır. Bilqamıs Utnapiştini axtarmağa çıxır. Gecə-gündüz yol gedir və onu tapır. Burada maraqlı mühakimə, mülahizə ilə üzləşir. Utnapiştini ona bildirir ki, insan tanrılar tərəfindən öləri olaraq yaradılır. Yəni bir gün dünyaya gəldiyi kimi, bir gün də dünyadan getməlidir. Həyatda, uzun müddət yaşamaq çoxlu əzablar, əziyyətlər görmək deməkdir. Utnapiştini Bilqamısına tövsiyə edir ki, o, bu fikrindən əl çəksin, geri qayıtsın, xalqına qovuşsun, xalqının firavan yaşayışına, xoşbəxt gələcəyinə nail olsun. Onun xalqının xoşbəxt yaşaması Bilqamıs üçün ən yüksək mükafat ola bilər. Bir sözlə, ölümsüzləşməsi-

heç nəyi dəyişdirə bilməz. Xalqın xoşbəxt yaşaması isə bundan daha əhəmiyyətlidir. Ayrılkən hədiyyə olaraq Utnaşı Bilqamısa bir Əbədiyyət çiçəyi bağışlayır. Bilqamısa da həmin çiçəyi xalqına gətirmək istəyir, lakin yolda çiçək ilan tərəfindən oğurlanır və beləliklə, əbədiyyət çiçəyinin verəcəyi əbədi həyat Bilqamısa və onun xalqına nəsib olmur.

Burada insanın taleyi, həyatın gələcəyi ilə bağlı fəlsəfi düşüncə diqqəti cəlb edir. Dədə Qorqud kimi Bilqamısa da (əslində “Bilgəmiş”) da hər şeyi bildiyinə görə sevilib şöhrətlənir. Onlar əhalinin, dövlətin gələcəyini düşünərək tədbirlər görürlər, dövlətin, şəhərin, idarəçiliyin, bahadırlığın, qayda-qanunun əsasını qoyurlar. Ona görə də biri “Dədə”, o biri “Bilgəmiş” titulu qazanır. Bilqamısa üç əsas cəhət başqalarından fərqləndirir: 1. İlahi kökə bağlılıq; 2. Yenilməz güc; 3. Dərin bilik, ağıl və zəka. Bilqamısa ilahi kökə bağlılığı barədə dəlillər isə onu cəmiyyətdə yenilməz və qüdrətli etmişdir. Onun atası dövlət başçısı, güclü hakim, anası isə Günəş tanrısı Utunun davamçısıdır. Dastanın başlanğıcında Bilqamısa pəhləvan kimi təqdim olunsa da, onun ən mühüm cəhəti kimi ağıl və biliyi önə çəkilir. Şumer tarixini araşdıran alimlər “əcdad”, “ağsaqqal”, “qəhrəman”, “bahadır” mənalarını verən “Bilqamısa” sözünün hələ.. oz zəmanəsində ilahiləşdirildiyini qeyd edirlər (*Dyakonov, 1990*). Digər araşdırıcılar isə şumer dilindəki “bilgə” (“bəlgə”) sözünə izah verərək onun qədim, prototürk-monqol dillərindəki variantlarını müqayisəyə cəlb edir və bu ‘ sözün “dəlil”, “əlamət”, “nişanə”, “yazmaq”, “öncədən söyləmək, xəbər vermək (hadisəni)”, “sirri açmaq”, “müdrəklik” və s. anlamlarını göstərir (*Çaqdurov, 1980*). Onlar Orxon abidələrinə əsaslanaraq, 7. yüzildə qədim Türk xaqanlarının Bilgə xan (yəni müdrək xan) titulu daşdığı qeyd edir, müqayisə üçün L. Danzanın, Altan tobçi” əsərindəki (*Danzan, 1973*) “Səngüm-Belge” adının da türkcə “müdrək sərkərdə” anlamında olduğunu bildirir. Monqol tarixinin görkəmli tədqiqatçıları da “bilgə”nin feodal titulu olduğunu göstərirlər (*Vladimirtsov’ 1934*). Hətta vaxtilə Çingiz xanın “İnanc Bilgə xan” titulu daşdığı da xatırladılar. Görünür, hökmdar kimi məşhur olan Bilqamısa da belə bir titula sahib olmuşdur.

Tədqiqatçılar Bilqamısa Uruk şəhərinin I sülaləsinin V hökmdarı hesab edirlər (e.ə. 27. yüzilin sonu - 26. yüzilin əvvəlləri). Urukun III sülaləsinin çarları siyahısında Bilqamısa adı gerçək bir şəxs kimi, hakimiyyət müddəti isə 126

il qeyd olunmuşdur. Mətnlərdə Bilqamis Uruk hakimi Luqalbandanın və ilahə Ninsunun oğlu, Günəş tanrısı Utunun (“ut” - “od” anlamındadır) törəməsi sayılır. Hakimliyin və ilahi gücün o dövrə görə fəlsəfi baxımdan əsaslandırılması da görünür, ictimai fikrin tələbindən irəli gəlmişdir. Görünür, şər qüvvələrə qarşı mübarizəsi, böyük qələbələri onu ölümündən sonra mifik qəhrəman kimi məşhurlaşdırmışdır. E.ə. II minildən Bilqamis o biri dünyanın hakimi, insanları şər qüvvələrdən - İblisdən qoruyan pəhləvan, habelə səhərsalmanın, qala inşa etmənin banisi sayılırdı.

Urukun ən güclü, ən məşhur qəhrəmanı olan Bilqamis haqqında beş şumer epik nəğməsi zamanəmizə gəlib çatmışdır. Bunlardan biri “Bilqamis və ölməzlər dağı” adlanır. Bu nəğmə-dastanda Bilqamis gənc döyüşçü dəstəsinin başında dayanır, şərəfli ad qazanmaq üçün dağlara gedir. Sidr ağacının himayədarı qorxunc Huvava (Humbaba) ilə döyüşür, silahaşlarının köməyi ilə onu öldürür. “Bilqamis və göy öküzü” dastanında ilahə İştartın qorxunc göy (səma) öküzünü Uruk şəhəri üzərinə göndərməsindən və Bilqamisın onu öldürməsindən danışılır.

“Bilqamis, enkidu və yeraltı dünya” dastanında Bilqamisın ilahə İştart xahişi ilə onun öz bağında əkdiyi sehrlı Huluppu ağacında məskunlaşmış nəhəng Anzuda quşunu qovmasından və sehrlı ilanı öldürməsindən bəhs olunur. Ağacın kök və budaqlarından “pukku” və “mikku” (təbil və təbil çubuqları) düzəldirlər. Lakin çubuqlar gedib yeraltı dünyaya düşür. Bilqamisın qulluqçusu enkidu onları çıxarmaq istəyir, lakin Bilqamisın ovsunlarını, sehrlı məsləhətlərini yerinə yetirmədiyinə görə, həmişəlik yeraltı dünyada qalır. Burada diqqəti çəkən məsələlərdən biri də odur ki, Bilqamis yalvarışlarla Enkidunun ruhunu yerin altından çıxarmağa nail olur. Enkidu işıqlı dünyaya döndükdən sonra öz ağasına yeraltı - qaranlıq dünyadan, oradakı ölümlərin ümitsiz və kədərli həyatından söhbət açır.

Bu süjet Azərbaycan nağıllarında da xatırlanan “gedər-gəlməz”ə, “qaranlıq dünya”ya səfər epizodlarını xatırladır. Məlikməmmədin qaranlıq dünyaya düşüb geri gəlməsi də insanın mənəvi dünyasının təmizliyi, Tanrıya və insana sədaqəti. “Bilqamis yeraltı dünyada” (yaxud “Bilqamisın ölümü”) dastanında Bilqamis yeraltı dünyanın sahibi Ereşkiqala və onun rəiyyətinə təşkil edən tan-

rılara hədiyyələr gətirir. Yeraltı dünya ilə əlaqə, oraya gedib geri dönmək nəhayət, Bilqamısına da nəsib olur.

Bilqamısının Tanrı ilə bağlılığı, əlaqə qurma imkanları onun başqa insanlardan fərqli və üstün cəhətlərini göstərir. Bütün bu cəhdlər isə insanın Tanrı gücünə malik olma xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə xüsusiyyətlərə malik olduğuna görə Bilqamıs qəhrəman olur, hakimiyyəti ələ alır, cəmiyyəti nizama salır, insanları idarə edir. Bütün bunlarla yanaşı Bilqamıs şəxsiyyət və obraz kimi cəmiyyət içərisində yetişmiş varlıqdır və onda insan mühitinə xas olan cəhətlər çoxdur. İlk təsvirlərdə o məhz bu cür göstərilmişdir. Yəni ilahi təməli olsa da, ilahi gücü Bilqamıs sonradan qazanmışdır.

Onun çox qüvvətli, hikkəli və tərs adam olması, adamları çox ağır işdə çalışmağa məcbur etməsi, şəhər ətrafına qala çəkənməsi, əhaliyə divan tutması, başqalarının arvadlarını qaçırması, xalqı cana doydurması kimi xasiyyətləri cəmiyyətdə formalaşan xüsusiyyətlərdir. Bilqamısının sonrakı taleyi tanrıların iştirakı ilə tənzimlənir. Əhalinin təşvişlərini, şikayətlərini və tanrıların xahişini nəzərə alan ilahə Aruru Bilqamısını ram etmək üçün vəhşi adam - Enkidunu yaradır və onu Bilqamısının üzərinə göndərir. Bilqamıs Enkidu ilə dostlaşaraq xətanı sovuşdurur. Onlar birlikdə döyüşlərə gedir, çoxlu qələbələr qazanırlar. Bilqamıs ona aşiq olan ilahə İştərin məhəbbətinə rədd cavabı verdiyinə görə İştər qorxunc öküzü -Humbabani Uruk üzərinə göndərir. Enkidu Humbabani öldürdüyünə görə, tanrıların qəzəbinə gəlir və onların iradəsi ilə Bilqamısının əvəzinə ölümə məhkum edilərək məhv olur.

Nəticədə bir adamın ölümü başqasına nəsib olur. Ölüm və ölümsüzlük barədə ilkin fəlsəfi düşüncə Bilqamısının taleyində yeni dəyişiklik - dönüş yaradır. Dostunun ölümü Bilqamısını sarsıdır. O, şəhərdən çıxıb səhralara üz tutur, sevimli dostunun xiffəti ona əzab verir və bu zaman o hiss edir ki, ölüm onu da izləyir, vaxt gələcək o da dostu kimi Öləcəkdir, qurdlara yem olacaq. O, ölümə qarşı axtarır, ölümsüzlüyə qovuşmaq üçün Günəş tanrısı Şamaşın (Utunun) məsləhətilə yola çıxır, uca dağlar aşır, ölüm sularını keçərək yeganə ölməz insan aqibətini qazanmış Utnapiştini tapır. Utnapiştini söyləyir ki, dünyanı su basanda Tanrılar məşvərət edərək, yalnız ona ölməzlik bəxş etmişlər. Bu onların sonuncu toplantısı olub və onlar bir daha məşvərətə toplanmayacaqlar. Ut-

napiştinin hədiyyə etdiyi gənclik çiçəyi də qəhrəmana qismət olmur. İnsanların Tanrılar kimi ölməzliyə qovuşmasının mümkünsüzlüyü, bu yöndəki cəhdlərin faydasızlığı dastanda insanın şərəfli həyat sürməsinin daha böyük mənə daşdığını əsaslandırır. Yəni insan yalnız xeyirxah əməlləri, böyük işləri ilə yaddaşlarda, xatirələrdə yaşamalıdır.

Belə ilkin “elmi” qənaətlər başqa xalqların mifologiyasında da geniş izlər buraxmışdır. Ona görə də bu süjetlə bağlı sənət abidələri yaranmışdır. Belə əsərlərin çoxu e.ə. 24-22. yüzillərə aiddir. Bilqamıs və Enkidunun heykəlləri Aşşur çarı II Sarqonun (e.ə. 8. yüzil) möhtəşəm sarayının giriş qapılarını mühafizə edirdi. Maraqlıdır ki, Bilqamıs və Enkidu obrazlarını əks etdirən möhürlərə, divar rəsmlərinə e.ə. 25-15. yüzillərə aid Orta Asiya və Hindistan ərazilərində də rast gəlinir. V. V.Struve E.Makkeyin “Hind vadisinin qədim mədəniyyəti” kitabına yazdığı ön sözdə şumer və qədim Hindistan şəhərlərindəki dini-mifoloji obrazların oxşar və yaxın cəhətlərini qeyd etmişdir(Makkey, 1951). Şumer-Türk mifoloji eyniyyətlərinin də əsaslı səbəbləri vardır. Ona görə də Bilqamıs - Dədə Qorqud oxşarlığı təsadüfi sayıla bilməz.

Şərq tarixi üzrə tanınmış mütəxəssis, akademik B.A. Turaev “Qədim Şərq tarixi” kitabında qədim şumer və ona qonşu olan mədəniyyətlərin Uzaq Şərqlə bağlılığını xüsusi qeyd etmişdir(Turacv, 1986). Çex alimi B.Qrozni “Ön Asiyanın əski taleyi” yazısında göstərir ki, tarixi dəlillər e.ə. 6. minildə və ondan öncə şumerlər hardasa Türkünstan, yaxud Qazaxıstan və Qırğızıstanın şərq bölgələrində yaşamışlar. O, şumer dilinin Hind-Avropa və Türk-tatar elementlərinin qarışığından ibarət olduğunu qeyd etmişdir(Qrozni, 1940). Prof. Q.İ.Pelix də öz tədqiqatlarında mövcud elmi ədəbiyyatlara və dəlillərə əsaslanaraq, Sibir mədəniyyətinin Ön və Orta Asiyaya yayılmasını, onlar arasında bağlılığın mövcudluğunu göstərmişdir(Pclix, 1972). Akad/ A.P.Okladnikovun və onun həmkarı A.P.Derevenkonun əsərlərində (Okladnikov, Derevcenko, 1976) də şumerlərin Altay, Orta və Uzaq Asiya ilə əlaqələri barədə zəngin materiallar vardır. Görkəmli alim S.N.Kramer “Tarix şumerdən başlanır” əsərində Bilqamısı mifik ədəbi qəhrəman kimi səciyyələndirmiş, mənşəyinə, onun qüdrətinə və ölməzlik axtarışına yüksək dəyər vermişdir(Kramcr, 1991). Bəzi tədqiqatçılar də “bilgə” sözünün buryat, kalmık və monqol dillərindəki uyğun mənalarını da araşdırmışlar(Poppc, 1973., Çcrmisov, 1976). Araşdırmalarda

haqlı olaraq qeyd edilmişdir ki, Bilqamis əski zamanlarda mifik obraz, qəhrəman kimi yaranmış, sonrakı dövrlərdə Kiçik Asiya və başqa Şərqi xalqlarının ədəbiyyatlarına ciddi təsir göstərmiş, söz sənətində və təsviri sənətdə onun çoxlu bənzərləri, oxşarları meydana gəlmişdir. Şumer ədəbiyyatının əski ədəbiyyatlara təsiri barədə son yüz ildə çox maraqlı elmi tədqiqatlar aparılmış və bu araşdırmalar işləri yeni materiallar və araşdırmalar əsasında uğurla davam etməkdədir. Bilqamisın Azərbaycan nağılı, əfsanə və dastan obrazları ilə əlaqələri barədə də maraqlı elmi araşdırmalar, fikirlər yaranmışdır. Ümumiyyətlə, əski şumerlərin nəğmə, hekayət, dua və dastanlarındakı bir çox mifoloji motivlər, əhvalat və təsvir vasitələri əski Türk ədəbiyyatında, “Oğuznamə”, “Alpamis”, “Manas”, “Uralbatır”, “Dədə Qorqud”, “Koroğlu” və b. dastanlarda aydın görünməkdədir. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı şumer möhürlərinin və digər sənət nümunələrinin qalıqlarının aşkar edilməsi də əlaqə bağlarının tarixi kökləri olduğunu sübut edir.

Tarixi tədqiqatlar və müşahidələr göstərir ki, genetik bağlılıq, ticari-iqtisadi əlaqələr mövcud olmasaydı, bu oxşarlıqlar meydana gələ bilməzdi. Təsədüfən deyil ki, şumer yazılarının qalıqlarına yalnız iraq və Fələstin də deyil, həm də Azərbaycan və Türkmənistan ərazilərində rast gəlinir. Şumer dastanlarındakı əhvalatların bir çoxu əski dini kitablarda əks olunmuşdur. Dirilik suyu əhvalatı başqırdların “Uralbatır”, eləcə də bizim “Koroğlu” dastanında oxşar şəkildə nəzərə çarpır.

Başqırd türklərinin “Uralbatır” dastanında oxşar süjet və anlayışlar mövcuddur. Uralbatır da əbədi həyat suyunu, dirilik suyunu axtarır və dirilik suyunu axtara axtara dünyanın o başına gedib çıxır. Dirilik suyunu tapdıqdan sonra isə onu bardağa doldurub xalqına gətirmək istəyir. Yolda o yuxuya gedir, bardağı aşır, su tökülür və dirilik suyu Uralbatıra da nəsib olmur.

Xızırbağlı əhvalatlar da bu cürdür. Fərqli cəhət ondadır ki, əbədi həyat Xızır ilyasa, yəni yaxşılıq tanrısı ilyasa nəsib olur. Bir çox xüsusiyyətlərinə görə, Xızır və Dədə Qorqud oxşarlığı Nuh və Utnapiştin ilə də eyniyyət təşkil edir. Ümumiyyətlə, Utnapiştinin və Nuhun bəzi xüsusiyyətləri Xızırda özünü göstərir. Xızır ölməzliyə çatmış mifik türk obrazıdır, insanlara həmişə kömək etməsi, yardım göstərməsilə fərqlənir. “Dədə Qorqud” dastanında Xızır obra-

zının olması da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu da onu göstərir ki, Xızır Dədə Qorquddan ilkindir, qədimdir və onda üstün xüsusiyyətlər daha çoxdur. Aldadılmış atanın səhvini düzəltmək üçün - ölməkdə olan insanın yenidən dirilməsinə öz məsləhətilə kömək edir. Burada incə bir məsələ var: insanın yaralanıb ölməsi və yenidən həyata qayıtması; bir də ölmüş insanın yenidən dirilməsi. Dünya mifologiyasında mövcud olan bu məsələlər türk dastançılığında da özünü göstərir. Lakin Xızırda olan əsas xüsusiyyətlər çoxlarında yoxdur. Məsələn, Utnaşiği və Nuh haqqında əfsanələrdə onların əvvəlki həyatları təfsilatı ilə xatırlanmır və onlarda olan başqa ilahi keyfiyyətlər təsvir olunmur. Bu cəhətdən heç Xızır və Dədə Qorqudun da taleləri tam aydınlığı ilə təsvir edilməyib.

Dədə Qorqud sanki Utnaşiği, Nuh və Xızırın davamçısıdır, ondan sonrakı nəsələ aiddir. Prof. Ə.Sultanlı Dədə Qorqudu yunan mifindəki Orfeyə bənzədir (*Sultanlı, 1971*). Orfey də ölümə qalib gəlmək istəyir, o da Qorqud kimi qabaqgörəndir. Digər tərəfdən onların hər ikisi musiqçidir, sehrli alətləri var (*Şükürov, 1999*).

Ümumiyyətlə, Türk mifologiyasında Dədə Qorqud və onun qopuzu - saz obrazının bir-birilərini tamamlayan vasitə kimi qiymətləndirilməsi də maraqlıdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, qopuz həm də Dədə Qorqudun xilaskarıdır. Qopuz dilləndiriləndə onun səmindən Əzrayıl uzaqlaşır və ölüm Qorquda yaxınlaşa bilmir. Yəni, qopuz səsi insan ömrünü uzadan, Əzrayılı uzaqlaşdıran vasitədir. Bu baxımdan, qopuz obrazı Türk xalqlarının taleyində müəyyənləşdirici yer tutur.

Dədə Qorqudun yerin təkinə, yeraltı dünyaya enməsi, ölümdən qaçması, ölümə nifrət bəsləməsi və ölümsüzlüyə nail olması barədə əfsanələr Bilqamıs və yunan mifik əfsanələrinə oxşardır.

Ölüm haqqında qədim düşüncələrdə bir canın əvəzinə başqa canın verilməsi, əvəzlənməsi halı vardır. Bu da maraqlı məsələdir və “Dədə Qorqud” dastanında xüsusi yer tutur. Dəli Domrul öz canının yerinə başqa can tapıb ölümdən qurtarmaq üçün ata-anasının yanına gəlir. Onların hər ikisi “dünya şirin, can əzizdir, canımı qıya bilmərəm” - cavabını verirlər. Bu fikir ata-ananın dili ilə deyilsə də, dastanın əsas həyat fəlsəfələrindən biridir. Yalnız onun arvadı ra-

zı olur. Burada təkcə sevginin gücü əsas götürülmür, həm də nəslin gələcəyi düşünülür. Nəsil igiddən törəməlidir və nəsil artımında aparıcılıq gənc kişiyə - ərə məxsusdur. Bunu Dömrülün arvadı başa düşür və ər nəslinin davamı üçün öz canını fəda edir.

Ölümün başqasına ötürülməsi, yalançı ölüm və yaxud ölüm xəbəri çatdırmaq-la insanın yaşadığı mühitdə yenidən qiymətləndirilməsi oğuz, saq-skif mifologiyasında da mövcud olmuşdur. “Dərdin mənə gəlsin”, “Sənə gələn qada (bəla) mənə gəlsin”, “Ölümün mənim olsun”, “Ağrılığın dağlara” deyimləri də bu düşüncədən yaranmışdır. Mirzə Fətəlinin “Aldanmış kəvakib” (yaxud “Hekayəti Yüsif şah”) əsərində Tanrıdan gələn ölümün başqasına ötürülməsi ənənəsi də həmin təfəkkürün məhsuludur (*Axundov*, 1857., 1958-1962). Ölümün ötürülməsi, insan və tanrıların ölüb-dirilməsi ənənəsi mifoloji tədqiqat-larda elmi cəhətdən müəyyən qədər əsaslandırılmışdır (*Kulakovskiy*, 1899). Ölümsüzlüyün insan həyatında və insanşünaslıqda mühüm problem kimi öyrənilməsi onun qədim tarixi, mifoloji və fəlsəfi araşdırmalarda ciddi yer tutmasına səbəb olmuşdur (*Şmalqauzen*, 1926).

Mifologiyada insanın ölümdən, gözlənilən bəladan qorunması və onun yolları, sehirləmə və b. müdafiə formaları da düşünülmüşdür. Onlardan bəziləri döyüş və müdafiə alətlərinin müqəddəsləşdirilməsidir. Məsələn, qılınc müqəddəsliyinin maraqlı əsası və ənənəsi vardır. Mifik qılınc Bilqamılda, skif qəhrəmanı Tarqıtayda, Koroğluda və s. İgidliyin göylərlə bağlılığını əsaslandıran atributlardan biridir. Dədə Qorqudun qopuzu isə qılıncdan da qiymətlidir. Niyə? Ona görə ki, Qılınc ölümə səbəb olur, insan ömrünü sona yetirir, qopuz isə insan ömrünü uzadır, ona fərəh verir. Elə ona görə Dədə Qorqud heç vaxt qılınc qurşanmamış, döyüşə getməmişdir. Məhz bu cəhəti onu bütün mifik qəhrəmanlardan fərqləndirir. Çünki o ömür kəsən deyil, ömür uzadandır. vurmaq, əzmək, tabe etmək onun funksiyasına aid deyil. Bu xüsusiyyəti ilə o Bilqamısdan fərqlənir. Digər tərəfdən qopuzla oxunan nəğmələrdə də əbədi həyat var. Bu səs və nəğmə ölümü insandan uzaqlaşdırır. Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət və mifik obraz kimi xüsusiyyətləri onu Oğuz nəslinin yaradıcısı, atası, ən böyük məsləhətçisi, yol göstərəni, ilahi nəğməkarı səviyyəsinə yüksəltdi.

Tarixdə və mifologiyada Dədə Qorqud həm də qopuzun yaradıcısı sayılır. Əfsanəyə görə, Dədə Qorqud qopuzun ilkin variantını yaydan düzəldib. Lakin əsl qopuz üçün Dədə Qorqud xüsusi ağac seçməliydi. Uzun müddət o bu ağacı əldə edə bilməmişdi və düzəltdiyi qopuzlar istədiyi kimi olmamışdı. Əfsanəyə görə, Qorqud ağac axtararkən şeytana rast gəlir. Şeytanlar ondan xahiş edirlər ki, düzəltdiyi musiqi alətini onlara göstərsin. Sonra Dədə Qorqud hiylə işlədir, özünü meşədən çıxıb gedən göstərir və gizlincə şeytanlara qulaq asır. Şeytanlar onun haqqında rişxəndlə danışib deyirlər ki, Qorqud ata qopuz düzəldə bilməyəcək. Çünki o bilmir ki, qopuzu adi ağac parçasından düzəltmək olmaz. Gərək yalnız vəhşi çoban tərəfindən sındırılmış ruh cid ağacından qopuz yonsun, üzərində də bozlağın dəvə gönünü çəksin. Yaxşı kişnəyən day quyruğundan isə tel hazırlasın. Onları quru balqabaq üzərində möhkəmləndirib sonra da tellərə “sasık kura,, yapışqanı sürtsün. Qopuzu ancaq belə düzəltmək olar.

Dədə Qorqud qopuzu bu yolla düzəltdi. Əslində bu rəvayət çox qədim zamanlara aiddir və Dədə Qorqudun özünü də qədim zamanlara aparıb çıxarır. Əski mifik təsəvvürlərə görə, musiqi o biri dünya ilə - ruhlar aləmi ilə, üst aləmlə, göylərlə bağlı idi və məhz ona görə də magik qüvvə sayılırdı. Musiqi dinlərkən insan özündən ayrılır, xəyalən ruhlar aləminə qovuşur, ilahi qata yüksəlir. Türk oğuz mifik düşüncəsinə görə isə ilahi qat göylərdir və ruhların əsas həyatı oradadır. Yəni həyat 3 qatlıdır. Ən üst qat göylər, orta qat yerüstü aləm (yerlə göy arası, insanların yaşadığı qat) və yeraltı dünya - insan bədəninin, cisminin məkanı. İnsan öləndə də 3 yerə bölünür: ruhu göylərə gedir, əmlakı, övladları, xidmətləri yer üzündə qalır, cismi isə torpaq altına köçür (*Scyidov*, 1989).

“Ölümə çarə tapılması”, “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Buğac boyu”nda da görünür ”ana südü, dağ çiçəyi”. Buradakı çiçək obrazı bəlkə də Bilqamısa hədiyyə edilən ölümsüzlük çiçəyidir. Lakin dastanda çiçəyin adı və xüsusiyyətləri açıqlanmır. Burada ölümsüzlük çiçəyinin xatırlanması mifik əfsanələr arasındakı bağlılığı sübut edir. Dədə Qorquddakı Banu çiçək obrazındakı çiçək adı da, eyni zamanda ölməzlik çiçəyini xatırladır. Çölün və yaşılığın əbədiyyət rəmzi olması Azərbaycanda aparılan tədqiqlərdə də əks olunmuşdur. Yaşillıq, yaşllaşma insana gəncliyin bəxş edilməsi kimi qiymətləndirilir (*Scyidov*,

1989). Əbədiyyət çiçəyi də məhz yaşıllığın məhsuludur. XIZIR - xiz sözü odla bağlı olsa da, ilyas yaşıllığın, nəmin, suyun və s. təmsilçisidir. Xızır ilyasda bu iki xüsusiyyət birləşir. Bir tərəfdən Günəşin işığı təbiətə yaşıllıq bəxş edirsə, yəni həyatın mənbəyi Günəş olursa, digər tərəfdən Günəşlə torpağın, yəni Göylə Yerin birləşməsindən yaşıllıq əmələ gəlir, bu isə əbədi həyatın əsası sayılır.

Uzunömürlülüyün, ölməzliyin yaşıllıq və odla bağlanması da maraqlıdır. N.Gəncəvinin “İsgəndəməmə” əsərində təsvir edilən İsgəndər Zülqəmeynin ölümsüzlük qazanma məqsədilə Xızırda abi-həyat - dirilik suyu tapıb içmək üçün zülmətə getdiyi qeyd olunur. Xızır dirilik suyunu görür və içərək ölümsüzlük əldə edir. Xızırın dirilik suyunu içməsi onun su tanrısı ilyasla çarpazlaşması hadisəsi yeni əsatir yaratmışdır.

Digər bir halda Xızır əski midiyahların fravarşları ilə əlaqələndirilərək bildirilir ki, Xızır əslində yaşıllıq məbududur. İlyas isə su məbududur. Bəllidir ki, susuz yaşıllıq ola bilməz. Yaz (ilkbahar) da bunların birləşməsi ilə başlanırlar (*Təhmasib, 1960*). Buna görədir ki, xalq yazın gəlməsini Xızır və ilyasla bağlayır:

*Xızır İlyas, Xızır İlyas,
Bitdi çiçək, gəldi yaz!*

Dədə Qorqud həm də sülh hamisidir. Sülh də uzunömürlülüyün təməl şərtlərindəndir. Qorqud sülhün yalnız hamisi deyil, onu təşkil edən, yaradandır. Dastanda o savaşı yatıran ağsaqqaldır. O həmişə savaşı dayandırmaq istəyir, barış olması üçün çalışır, baş verən müharibə və münafişlərin qarşısını almağa yönəldilən tədbirlər həyata keçirir.

Sonuç

Göründüyü kimi, tarixə qədərki dövrlərdə, mifoloji mühitdə insan düşüncəsi, zəkası öz ömrünü uzatmaq, ölümsüzlüyə çatmaq istəyi ilə maraqlı axtarışlar aparmış, bu barədə mürəkkəb və maraqlı inanc sistemi yaratmışdır. Oğuz-Türk mifoloji fikrində də meydana gələn idraki qənaətlər əbədiyyətin, ölməzliyin yolları, ona çatmaq üçün mübarizənin formaları barədə əfsanə, nağıl və dastanlar yaradılması üçün əsas olmuşdur.

Kaynaklar

- AXUNDOV, M. F. (1958-1962), *Əsərləri*. Bakı, c.II.
- ÇAQDUROV, S.Ş. (1980), *Proisxojenje Qeseriadı*. Novosibirsk, s.171-173.
- ÇERMİSOV, K.M. (1973), *Buryatsko-Russkiy Slovar*. Moskva, s.330.
- DANZAN, L. (1973), *Altan Tobçi*. Moskva.
- DEREVENKO, A.P; Okladnikov.A.P. (1976), Doroqami Predkov. “*Vokruq sveta*” *dərgisi*, Moskva, sayı 1, s.37 -38.
- DYAKONOV, İ.M. (1990), *Arxaïçeskie Mifi Vostokai Zapada*. Moskva.
- KRAMER S.N. (1991), *İstoriya Naçinaetsyav Şumere*. Nauka, Moskva, s.181-183.
- KULAKOVSKIY, Y.A. (1899), *Smerti Bessmertiev Predstavleniyax Drevnix Qrekov*. K.
- MAKKEY, E. (1951), *Hind Vadisinin Qədim Mədəniyyəti*. Moskva, s.14-15.
- ÖGEL, B. (1998), *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. TDAV, İstanbul, s.758-759.
- PELIX, Q.I. (1972), *Proisxojenje Seldjquov*. Tomsk, s.159-177.
- POPPE, N.M. (1938), *Monqolskiy Slovar Mukaddimat Al-Adab*. Moskva-Leningrad, s.116, 297, c.I.
- QROZNIY, B. (1940), Drevneyşie Sudbi Predney Azii, “*Vestnik Drevney istorii*” *dərgisi*, Moskva, sayı 3-4, s.43.
- RADLOV, V. V. (1893), *Opıt Slovarya Tyurkskix Nareçiy*. SPB, s.658, c.I.
- SEYİDOV, M. (1983), *Azərbaycan Mifik Təfəkkürünün Qaynaqları*. Yazıçı, Bakı, s.42-43.
- SEYİDOV, M. (1989), *Azərbaycan Xalqının Soykökünü Düşünərkən*. Yazıçı, Bakı, s.223.
- SULTANLI, Ə. (1971), *Məqalələr*. Azəməşr, Bakı, s.13-14.
- ŞMALQAUZEN, İ.İ. (1926), *Problema Smertii Bessmertiya*. Moskva-Leningrad, s.10-25.

ŞÜKÜROV, A. (1999), *Dədə Qorqud Mifologiyası*. Elm, Bakı, s.27.

TƏHMASİB, M. (1960), “VII əsrə Qədər Azərbaycan Şifahi Xalq Ədəbiyyatı”
Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi. Elm, Bakı, s.17. c.I.

TURAEV, B.A. (1966), *İstoriya Drevneqo Vostoka*. Leningrad, c.I.

URAZ, M. (1967), *Türk Mitolojisi*. İstanbul, s.75.

VLADİMİRTSOV, B.Y. (1934), *Obşestvennyy Stroy Monqolov*. Leningrad,
s.111.

Rationalism in Mythic View: Immortality of Gilgamesh and Dede Gorgud

Assoc. Prof. Dr. Ismayil Omaroglu

*Editor-in-Chief of the Azerbaijan National
Encyclopedia*

Abstract: Meditation on peace, man, life and death takes an important place in mythology of most nations. An idea that man was sent from the heaven and after the death he again returns to the heaven and as well as the belief of existence of spirit were also formulated in Turkic mythology. In Turkic Azerbaijan mythology the life of man, its future are connected with water, vegetation. Utnapishti, the hero of the “Epos about Gilgamesh” gained immortality, is depicted in a remote island in the middle of a sea. Dede Gorgud, deciding to escape from death, settled in an island. Prophet Khyzr escaping from death came to the mountain Gaf and saw there holy horses swimming in water, two of which helped Khyzr to escape from death. The similarity is observed in peculiarities of gained immortality between Khyzr and Dede Gorgud, Noy and Utnapishti. The legends depicted how Dede Gorgud comes down to underground world, escapes from death, how he hates the death and gains immortality somehow is similar with the legends concerned to Gilgamesh and ancient Greek heroes (a number of such similarities were studied by Ali Sultanly, M.G.Tahmasib, M.Seyidov, K.Abdulla and others). The immortality of Dede Gorgud is connected with gopuz as well. In accordance with ancient mythic understanding, the music was connected with another world, the world of spirits - with heaven, and therefore it possessed magic force. According to the Turkic-Oguz mythic view the life is of three stepped. The top divine step is heaven, the middle stepground, world and the last one - underground world - refuge of man body. After death the spirit of a man rises to the heaven, but posterity, property and deeds remain on the earth, and the body is buried.

In mythic environment the human mind looked for immortality, people lived with dream to be prolonged the life, and in connection with this they created complicated and interesting system of belief. A philosophical generalization, created in Turkic-Oguz mythic view, became the ground for appearing of legends, tales and dastans narrating about eternity, immortality and role of mind in achieving of these.

Key words: Turkic mythology, legend of Bilqamish, Death and spirit in Goyturks, Gopuz, life giving water.

Рационализм в Мифическом Воззрении: Бессмертие Гильгамеша и Деда Горгуда.

Исмаил Омароглы, доктор филологических наук
*Главный редактор Азербайджанской
Национальной Энциклопедии*

Резюме: В мифологии большинства народов мира важное место занимают размышления о мире, человеке, о жизни и смерти. В тюркской мифологии также сформировалась мысль о ниспослании человека с небес и вознесении его после смерти вновь на небеса, а также вера в существование духа. В тюркско-азербайджанской мифологии жизнь человека, его будущее связаны с водой, растительностью. Герой “Эпоса о Гильгамеше” Утнапишти, достигший бессмертия, изображается на далёком острове посреди моря. Деде Горгуд, решив избежать смерти, поселяется на острове. Пророк Хызр, убегая от смерти, приходит к горе Гаф, видит там плавающих в воде священных коней, двое из которых помогают Хызру уйти от смерти. По многим особенностям прослеживается аналогия между достигшим бессмертия Хызром и Деде Горгудом, Ноем и Утнапишти. Бессмертие Деде Горгуда связано также с гопузом. Согласно древним мифическим представлениям, музыка была связана с миром духов — с небесами — и поэтому обладала магической силой. В мифологической среде человеческий ум был занят поисками бессмертия, люди жили мечтою о продлении жизни, и в связи с этим создали сложную и интересную систему верований.

Ключевые слова: Тюркская Мифология, Эпос о Гильгамеше, Смерть и Дух у Гектюрков, Гопуз, Живительная Вода
